

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه معارف اسلامی

رساله دکتری

گروه مدرسی معارف اسلامی

گرایش مبانی نظری اسلام

عنوان :

عقل و ایمان از دیدگاه ملاصدرا و پاپ ژان پل دوم

استاد راهنما :

حجة الاسلام والمسلمین دکتر حمید پارسانیا

اساتید مشاور:

حجة الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه

حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد تقی فعالی

نگارش :

محسن پورمحمد

۱۳۹۱

کلیه حقوق این رساله اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقديم به:

پیامبر اعظم، پیامبر رحمت و صلح؛

حضرت محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم؛

«يَتَأَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الصُّرُوجُ وَجِئْنَا بِبِضْعَةٍ مُزَجَّنَةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا^ط»

إِنَّ اللَّهَ تَجْزَى الْمُتَصَدِّقِينَ ﴿٨٨﴾^١

سیاسگزاری

- بدین وسیله از تمام کسانی که مرا را رهین منت خود ساختند قدردانی می نمایم:
- استاد محترم راهنما، جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر حمیدپارسانیا، که علاوه بر پیشنهاد موضوع و در اختیار قرار دادن اصل کتاب «*FIDES et RATIO*» جناب پاپ ژان پل دوم، در تدوین این رساله نیز، از راهنمایی ایشان بهره مند بوده ام.
  - استادان محترم مشاور، جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی فعالی و جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه مدیر محترم گروه مبانی نظری اسلام در دانشگاه معارف اسلامی، که در تدوین این رساله، استاد مشاور بنده بوده اند و پیش از آن در دوره تحصیل نیز، از محضر گرانقدر ایشان درس آموختم.
  - استادان محترم گرایش مبانی نظری اسلام که از دانش آنها بهره مند بوده ام.
  - کارکنان و مسئولان محترم دانشگاه معارف اسلامی، به ویژه ریاست محترم دانشگاه معارف اسلامی جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر کلانتری، که همواره با برخورد و اخلاق نیک، مدیون خدمات ایشان بوده ام.
  - و نیز تمامی استادانی که در دوره تحصیل از محضرایشان بهره مند شده ام، به ویژه حضرت آیت الله جوادی آملی و حضرت آیت الله مصباح یزدی؛ که آشنایی خود با مبانی حکمی ملاصدرا را مدیون ایشان هستم و حجة الاسلام والمسلمین استاد حسین توفیقی، که بنده را با راز رمز ادیان و به ویژه مسیحیت آشنا ساخت. و جناب پرفسور لگنهاوسن، که استاد راهنمای پایان نامه کارشناسی ارشد بنده بودند؛ و هر وقت از ایشان پرسشی داشته ام، با روی گشاده پاسخ داده اند.
  - پدر و مادر مهربانم که توفیقات خود را مرهون دعای خیرشان می دانم.
  - همسر فداکارم، که خود سختی های زیادی را متحمل شد تا فرصت تحقیق برای بنده فراهم شود.
- از خدای حکیم متعال، برای همه این عزیزان، جزای خیر و توفیق روز افزون خواهانم.

چکیده

«عقل و ایمان» از مهمترین موضوعات دینی به شمار می‌روند و همواره مورد عنایت اندیشمندان بوده‌اند. در این رساله، علاوه بر بیان معانی و ایضاح مفهومی، پیشینه، رویکردهای عمده در تبیین رابطه «عقل و ایمان»؛ دیدگاه‌ها، نقاط اشتراک و افتراق اندیشه‌های ملاصدرا به عنوان متفکر برجسته جهان اسلام از یک سو، و پاپ ژان پل دوم به عنوان دیدگاه رسمی جهان مسیحیت کاتولیک را از سوی دیگر، مورد بحث نقد و بررسی قرار داده‌ایم. ملاصدرا معتقد است که تعالیم دینی نباید با یافته‌های صریح عقلی ناسازگار باشند، زیرا اگر یک آموزه دینی درک قطعی عقل را بی‌اعتبار کند، سایر مدرکات عقلی نیز مشکوک و بی‌اعتبار می‌شوند، در نتیجه دین نیز اعتبارش را از دست می‌دهد. به اعتقاد وی، بین تعالیم اسلام و احکام عقل سازگاری و معاضدت؛ و بین عقل و ایمان هماهنگی و تلازم برقرار است. از دیدگاه ملاصدرا بر اساس «اصالت وجود»، «حرکت جوهری» و «اتحاد عاقل و معقول»، عقل و ایمان به نقطه واحدی می‌رسند که در آن «راه» و «ره رو» و «مقصد» واحداند و در نهایت ملاصدرا با نظام فلسفی خود، با تقریر اعجاب‌انگیزی از قاعده «بسیط الحقیقه»؛ مشکل بنیادی و قدیمی رابطه حدوث و قدم را با ارجاع «علیت» به «تشان» و «تجلی»، به خوبی حل نموده؛ و در نهایت به «وحدت شخصی وجود» و «توحید ناب» می‌رسد.

از سوی دیگر، اندیشه‌های جناب پاپ، ریشه در الهیات پولسی دارد. تغییرات اعمال شده توسط پولس در شریعت حضرت عیسی مسیح و ارائه تفسیر ویژه وی از ایمان مسیحی موجب گردید تا تبیین «ایمان مسیحی» به یکی از دغدغه‌های اصلی متکلمان مسیحی تبدیل گردد. و در نتیجه آن، آراء و نظرات متعددی پدید آمد. این آراء و نظرات را می‌توان در چهار گرایش عمده «عقل مکمل ایمان»؛ «ایمان متمایز و مقدم بر عقل»؛ «عقل تابع و خادم ایمان» و «عقل به عنوان معیار فهم ایمان» دسته‌بندی کرد. پاپ ژان پل دوم در ابتدا سعی بر آن دارد که عقل و ایمان را مکمل هم معرفی نماید، ولی آنگاه که با آموزه‌های غیر معقول مسیحیت مواجه می‌شود، به نظریه دیگری روی می‌آورد. زمانی که نمی‌تواند از عقل دست بشوید، عقل را خادم ایمان معرفی می‌نماید. بدین ترتیب، او علی‌رغم تلاش فراوان در تقریب و تثبیت ایمان مبتنی بر عقل، با توجه به ماهیت رازوار آموزه‌ها و اصول بنیادین کلیسای کاتولیک، به ناچار به ایمان منهای تعقل، تن در می‌دهد که به تفصیل در این رساله مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. در مقابل، اگر ایمان بر مبانی مستحکم عقل و خرد مبتنی گردد؛ روشمند، نظام مند و همگانی می‌گردد؛ که حاصل آن دستیابی مسیحیان و مسلمانان به «حقیقت واحدی» به نام «الله» است:

«قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ» آل عمران، ۶۴

واژگان کلیدی: عقل، ایمان، رابطه عقل و ایمان، ملاصدرا، پاپ ژان پل دوم

فهرست مطالب

۱	..... مقدمه
۳	..... ۱- فصل اول: معناشناسی، پیشینه و رویکردها
۴	..... ۱-۱- بیان مسأله
۴	..... ۱-۲- پیشینه بحث
۵	..... ۱-۳- سؤال اصلی تحقیق
۵	..... ۱-۳-۱- سؤالات فرعی تحقیق
۶	..... ۱-۴- عقل
۶	..... ۱-۴-۱- عقل در لغت
۸	..... ۱-۴-۲- نتیجه
۸	..... ۱-۴-۳- عقل در اصطلاح فلاسفه
۸	..... ۱-۳-۴-۱- معانی وجود شناختی عقل
۱۰	..... ۱-۳-۴-۲- معانی معرفت شناختی عقل
۱۲	..... ۱-۴-۴-۱- واژه های متقارب و مترادف عقل
۱۲	..... ۱-۴-۴-۱- لبّ
۱۳	..... ۱-۴-۴-۱- نُهیبه
۱۳	..... ۱-۴-۴-۱- حجر
۱۴	..... ۱-۴-۴-۱- حجی
۱۴	..... ۱-۴-۴-۱- حلم
۱۵	..... ۱-۴-۴-۱- فهم
۱۵	..... ۱-۴-۴-۱- مُسکّه
۱۶	..... ۱-۴-۴-۱- کیاست
۱۶	..... ۱-۴-۴-۱- قلب
۱۹	..... ۱-۴-۴-۱- فقه
۱۹	..... ۱-۴-۴-۱- فکر

ب

- ۲۰ ..... ۱۲-۴-۴-۱ ذکر
- ۲۱ ..... ۱۳-۴-۴-۱ قلم
- ۲۲ ..... ۱۴-۴-۴-۱ نتیجه
- ۲۲ ..... ۵-۴-۱ واژه‌های متقابل عقل
- ۲۲ ..... ۱-۵-۴-۱ جهالت
- ۲۴ ..... ۲-۵-۴-۱ سفاهت
- ۲۵ ..... ۳-۵-۴-۱ حماقت
- ۲۵ ..... ۴-۵-۴-۱ جنون
- ۲۷ ..... ۶-۴-۱ عقل در قرآن و روایات
- ۲۷ ..... ۱-۶-۴-۱ عقل در قرآن
- ۳۰ ..... ۲-۶-۴-۱ عقل در روایات
- ۳۴ ..... ۳-۶-۴-۱ نتیجه
- ۳۸ ..... ۵-۱ ایمان
- ۳۸ ..... ۱-۵-۱ ایمان در لغت
- ۴۱ ..... ۲-۵-۱ ایمان در اصطلاح فلسفه
- ۴۲ ..... ۳-۵-۱ ایمان در فقه اسلامی
- ۴۳ ..... ۴-۵-۱ ایمان در قرآن و سنت
- ۴۴ ..... ۵-۵-۱ روابط معنایی ایمان
- ۴۴ ..... ۱-۵-۵-۱ ایمان و شناخت
- ۴۵ ..... ۲-۵-۵-۱ ایمان و یقین
- ۴۶ ..... ۳-۵-۵-۱ ایمان و عمل
- ۴۷ ..... ۴-۵-۵-۱ ایمان و شرک
- ۴۷ ..... ۵-۵-۵-۱ ایمان و اختیار
- ۴۸ ..... ۶-۵-۱ متعلقات ایمان
- ۴۹ ..... ۱-۶-۵-۱ خداوند متعال
- ۵۰ ..... ۲-۶-۵-۱ معاد
- ۵۱ ..... ۳-۶-۵-۱ پیامبران و کتابهای آسمانی

۵۲	..... ۴-۶-۵-۱ فرشتگان
۵۲	..... ۷-۵-۱ فواید ایمان
۵۶	..... ۸-۵-۱ رابطه اسلام با ایمان
۶۱	..... ۶-۱ رویکردهای اندیشمندان مسلمان به عقل و ایمان
۶۴	..... ۱-۶-۱ رویکرد اهل حدیث
۶۷	..... ۲-۶-۱ رویکرد معتزله
۷۱	..... ۱-۲-۶-۱ نقد عقل گرایی معتزله (حداکثری)
۷۲	..... ۳-۶-۱ رویکرد اشاعره
۷۵	..... ۱-۳-۶-۱ ازدیاد و نقصان ایمان دیدگاه اشاعره
۷۵	..... ۴-۶-۱ رویکرد عرفا
۷۶	..... ۱-۴-۶-۱ نظریه ابن عربی
۷۶	..... ۲-۴-۶-۱ صدرالدین قونوی
۷۷	..... ۵-۶-۱ رویکرد متفکران شیعه
۸۰	..... ۱-۵-۶-۱ محسنات عقل گرایی معتدل
۸۲	..... ۶-۶-۱ عقل گرایی غیر دین باور در دنیای اسلام
۸۳	..... ۱-۶-۶-۱ نقد عقل گرایی غیر دین باور
۸۵	۲- فصل دوم: عقل و ایمان از دیدگاه ملاصدرا
۸۶	..... ۱-۲-۱-مقدمه
۸۸	..... ۲-۲-عقل
۸۹	..... ۱-۲-۲ کارکردهای عقل
۸۹	..... ۱-۱-۲-۲ تجرید و تعمیم
۸۹	..... ۲-۱-۲-۲ حکم
۸۹	..... ۳-۱-۲-۲ استدلال و استنتاج
۸۹	..... ۴-۱-۲-۲ تجزیه و ترکیب
۹۰	..... ۲-۲-۲ عقل از دیدگاه ملاصدرا
۹۰	..... ۱-۲-۲-۲ تقسیمات عقل و معانی عقل

- ۳-۲-۲ « علم » و « تجرید و تعقل » از دیدگاه ملاصدرا ۹۶
- ۴-۲-۲ قلب و معرفت قلبی (شهودی) از دیدگاه ملاصدرا ۹۸
- ۱-۴-۲-۲ معنا واقسام کشف و شهود ۹۸
- ۲-۴-۲-۲ حکمت متعالیه ، جامع عرفان و برهان ۱۰۱
- ۳-۴-۲-۲ ابتدای عرفان و برهان، بر قرآن ۱۰۲
- ۴-۴-۲-۲ علم و معرفت حقیقی از دیدگاه ملاصدرا ۱۰۳
- ۵-۴-۲-۲ « علم وراثت » و « علم دراست » ۱۰۶
- ۶-۴-۲-۲ نیازمندی « علم دراست » به « علم وراثت » ۱۰۸
- ۷-۴-۲-۲ راه وصول به علم حقیقی ۱۱۰
- ۳-۲ ایمان از دیدگاه ملاصدرا ۱۱۰
- ۱-۳-۲ معنای و ماهیت ایمان ۱۱۰
- ۱-۱-۳-۲ دیدگاه اول: ایمان مرکب از سه جزء ۱۱۱
- ۲-۱-۳-۲ دیدگاه دوم: ایمان مرکب از دو جزء ۱۱۱
- ۳-۱-۳-۲ دیدگاه سوم: ایمان امری بسیط (عمل قلبی) ۱۱۱
- ۴-۱-۳-۲ دیدگاه چهارم: ایمان امری بسیط (اقرار زبانی) ۱۱۲
- ۵-۱-۳-۲ دیدگاه مرحوم ملاصدرا ۱۱۲
- ۶-۱-۳-۲ نقد قول برخی از محققان ۱۱۴
- ۷-۱-۳-۲ دلایل ملاصدرا ۱۱۴
- ۸-۱-۳-۲ رابطه عمل صالح و ایمان از دیدگاه ملاصدرا ۱۱۶
- ۹-۱-۳-۲ درجات و مراتب ایمان از دیدگاه مرحوم ملاصدرا ۱۱۷
- ۴-۲ رابطه عقل و ایمان از دیدگاه ملاصدرا ۱۱۹
- ۱-۴-۲ ایمان یا نور ۱۱۹
- ۲-۴-۲ ایمان یا حکمت ۱۲۱
- ۳-۴-۲ ایمان یا فقه ۱۲۱
- ۴-۴-۲ ایمان یا علم به کتاب و سنت ۱۲۱
- ۵-۴-۲ ایمان ، توحید یا عقل مستفاد ۱۲۲
- ۶-۴-۲ ایمان و جهل ، شک و تردید ۱۲۲

- ۱۲۳ ..... ۷-۴-۲ اسلام زبانی و ایمان قلبی
- ۱۲۳ ..... ۸-۴-۲ درجات ایمان یا ازدیاد و کاهش آن
- ۱۲۴ ..... ۹-۴-۲ ایمان انسان کامل
- ۱۲۴ ..... ۱۰-۴-۲ انکار ایمان، دشمنی با خدا
- ۱۲۵ ..... ۱۱-۴-۲ تجسم ایمان
- ۱۲۷ ..... ۱۲-۴-۲ اوج ایمان
- ۱۳۰ ..... ۱۳-۴-۲ «وحدت شخصی وجود»
- ۱۳۰ ..... ۱-۱۳-۴-۲ بیان اول از وحدت وجود «لَيْسَ فِي الدَّارِ غَيْرُهُ دِيَارٌ»
- ۱۳۱ ..... ۲-۱۳-۴-۲ بیان دوم از وحدت وجود «وحدت تشکیکی وجود»
- ۱۳۱ ..... ۳-۱۳-۴-۲ بیان سوم از وحدت وجود: «بسيط الحقیقه کل الاشیاء و لیس بشیء منها»
- ۱۳۲ ..... ۴-۱۳-۴-۲ «حلول» و «اتحاد» از دیدگاه ملاصدرا
- ۱۳۳ ..... ۵-۱۳-۴-۲ مقام «فناء فی الله» از دیدگاه ملاصدرا
- ۱۳۴ ..... ۵-۲ نتیجه
- ۳- فصل سوم: عقل و ایمان از دیدگاه پاپ ژان پل دوم** ۱۴۶
- ۱۴۷ ..... ۱-۱-۳-۱ واژه شناسی ایمان و عقل
- ۱۴۷ ..... ۱-۱-۳-۱ ایمان در لغت
- ۱۴۸ ..... ۲-۱-۳-۱ عقل در لغت
- ۱۵۰ ..... ۲-۳-۱ عقل و ایمان در کتاب مقدس
- ۱۵۰ ..... ۱-۲-۳-۱ عقل در عهد عتیق
- ۱۵۵ ..... ۲-۲-۳-۱ ایمان در عهد عتیق
- ۱۶۳ ..... ۳-۲-۳-۱ ایمان در تلمود
- ۱۶۵ ..... ۳-۳-۱ عقل و ایمان در عهد جدید
- ۱۶۵ ..... ۱-۳-۳-۱ عقل در عهد جدید
- ۱۶۹ ..... ۲-۳-۳-۱ ایمان در عهد جدید
- ۱۷۱ ..... ۳-۳-۳-۱ نتیجه
- ۱۷۲ ..... ۴-۳-۱ رویکردهای متفکران یهودی و مسیحی به عقل و ایمان

- ۱۷۳ ..... ۱-۴-۳ رویکرد آیین یهودیت به عقل و ایمان
- ۱۷۵ ..... ۲-۴-۳ متعلقات ایمان در آیین یهود
- ۱۷۵ ..... ۱-۲-۴-۳ خدا و یکتاپرستی
- ۱۷۶ ..... ۲-۲-۴-۳ نبوت
- ۱۷۷ ..... ۳-۲-۴-۳ مسیح یا منجی
- ۱۷۸ ..... ۴-۲-۴-۳ معاد
- ۱۷۸ ..... ۵-۳ عقل و ایمان از دیدگاه نویسندگان عهد جدید
- ۱۷۹ ..... ۱-۵-۳ پطرس و یعقوب و رسولان دیگر
- ۱۸۱ ..... ۲-۵-۳ پولس رسول
- ۱۸۱ ..... ۱-۲-۵-۳ شخصیت پولس
- ۱۸۴ ..... ۲-۲-۵-۳ تفسیر پولس از پیام و کردار مسیح
- ۱۸۵ ..... ۳-۲-۵-۳ شخصیت مسیح از دیدگاه پولس
- ۱۸۵ ..... ۱-۳-۲-۵-۳ شخصیت الهی عیسی مسیح
- ۱۸۶ ..... ۲-۳-۲-۵-۳ شخصیت تاریخی عیسی مسیح
- ۱۸۷ ..... ۴-۲-۵-۳ ایمان و شریعت از دیدگاه پولس
- ۱۸۹ ..... ۵-۲-۵-۳ حکمت و ایمان از دیدگاه پولس
- ۱۹۰ ..... ۶-۳ عقل و ایمان از دیدگاه متفکران مسیحی
- ۱۹۱ ..... ۱-۶-۳ عقل مکمل ایمان مسیحی
- ۱۹۱ ..... ۱-۱-۶-۳ یوستینوس
- ۱۹۳ ..... ۲-۱-۶-۳ کلمنس اسکندرانی
- ۱۹۶ ..... ۳-۱-۶-۳ اورینگنس
- ۱۹۹ ..... ۲-۶-۳ ایمان متمایز و مقدم بر عقل
- ۱۹۹ ..... ۱-۲-۶-۳ تاتیانوس
- ۲۰۱ ..... ۲-۲-۶-۳ ترتولیانوس
- ۲۰۴ ..... ۳-۲-۶-۳ لاکتانیوس
- ۲۰۵ ..... ۴-۲-۶-۳ پطرس دامیانی
- ۲۰۶ ..... ۵-۲-۶-۳ مانگولد

- ۲۰۷ ..... ۳-۶-۲-۶ برنارد کلورو
- ۲۰۸ ..... ۳-۶-۲-۷ گیللموس او کامی
- ۲۰۹ ..... ۳-۶-۲-۸ مارتین لوتر
- ۲۱۱ ..... ۳-۶-۲-۹ پاسکال
- ۲۱۳ ..... ۳-۶-۲-۱۰ سورن کی پرکگارد
- ۲۱۵ ..... ۳-۶-۲-۱۱ کارل بارت
- ۲۱۶ ..... ۳-۶-۳ عقل تابع و خادم ایمان
- ۲۱۶ ..... ۳-۶-۳ اوگوستینوس قدیس
- ۲۱۹ ..... ۳-۶-۳ بوئتیوس
- ۲۲۲ ..... ۳-۶-۳ آنسلم قدیس
- ۲۲۶ ..... ۳-۶-۴ بوناونتورا
- ۲۲۸ ..... ۳-۶-۵ توماس آکویناس
- ۲۳۱ ..... ۳-۶-۴ عقل معیار فهم ایمان
- ۲۳۲ ..... ۳-۶-۴ برنگاریوس
- ۲۳۳ ..... ۳-۶-۴ سیگریوس برابانتی (سیژر)
- ۲۳۴ ..... ۳-۶-۴ بوئتیوس داسیایی
- ۲۳۵ ..... ۳-۶-۴ یوهانس
- ۲۳۶ ..... ۳-۷ ایمان در شوراها و اعتقاد نامه های کلیسای کاتولیک
- ۲۳۷ ..... ۳-۷-۱ قانون ایمان در اعتقاد نامه رسولان
- ۲۳۸ ..... ۳-۷-۲ قانون ایمان در اعتقاد نامه شورای نیقیه
- ۲۳۹ ..... ۳-۷-۳ قانون ایمان در شورای دوم اورانژ
- ۲۳۹ ..... ۳-۷-۴ قانون ایمان در شورای ترنت
- ۲۴۰ ..... ۳-۷-۵ قانون ایمان در شورای واتیکانی اول
- ۲۴۲ ..... ۳-۷-۶ قانون ایمان در شورای واتیکان دوم
- ۲۴۲ ..... ۳-۸ عقل و ایمان از دیدگاه پاپ ژان پل دوم
- ۲۴۳ ..... ۳-۸-۱ منابع علم و معرفت از دیدگاه پاپ ژان پل دوم

ح

- ۲۴۴ ..... ۲-۸-۳ ایمان از دیدگاه پاپ ژان پل دوم
- ۲۴۹ ..... ۱-۲-۸-۳ اختیاری بودن ایمان
- ۲۵۰ ..... ۲-۲-۸-۳ نقد پاپ بر ایمان گرایی صرف
- ۲۵۱ ..... ۳-۸-۳ عقل از دیدگاه پاپ ژان پل دوم
- ۲۵۳ ..... ۱-۳-۸-۳ شروط صدق عقل
- ۲۵۴ ..... ۲-۳-۸-۳ خوف الهی سرآغاز معرفت حقیقی
- ۲۵۴ ..... ۳-۳-۸-۳ عقل سلیم از دیدگاه پاپ
- ۲۵۵ ..... ۴-۳-۸-۳ گناه مانع فهم درست
- ۲۵۶ ..... ۵-۳-۸-۳ تعقل با پیش فرض الهیاتی
- ۲۵۷ ..... ۶-۳-۸-۳ دلایل ارج گذاری کلیسا به عقل
- ۲۵۸ ..... ۷-۳-۸-۳ توصیه به فلسفه برای دفاع از الهیات
- ۲۶۱ ..... ۸-۳-۸-۳ محدودیت ها و نواقص عقل
- ۲۶۱ ..... ۹-۳-۸-۳ استناد پاپ به آنسلم در محدودیت عقل
- ۲۶۲ ..... ۱۰-۳-۸-۳ دلایل ضعف و محدودیت عقل از دیدگاه پاپ
- ۲۶۲ ..... ۱-۱۰-۳-۸-۳ از خود بیگانگی عقل
- ۲۶۲ ..... ۲-۱۰-۳-۸-۳ قضاوت های آلوده و هوس عملگرایی
- ۲۶۳ ..... ۳-۱۰-۳-۸-۳ انفعال و تأثیر پذیری عقل
- ۲۶۳ ..... ۴-۱۰-۳-۸-۳ فروکاسته شدن عقل به رأی شخصی
- ۲۶۴ ..... ۵-۱۰-۳-۸-۳ افول امید به عقل و رواج بی اعتمادی به آن
- ۲۶۴ ..... ۶-۱۰-۳-۸-۳ محدودیت و معمولی بودن هدف های عقل
- ۲۶۵ ..... ۴-۸-۳ ایمان سمعی و ایمان عقلی
- ۲۶۶ ..... ۵-۸-۳ «کلمه خدا» از دیدگاه پاپ ژان پل دوم
- ۲۶۶ ..... ۶-۸-۳ ماهیت «کلام خدا» در کتاب مقدس
- ۲۷۰ ..... ۷-۸-۳ محوریت کلام خدا در ایمان و عقل
- ۲۷۱ ..... ۸-۸-۳ رابطه ایمان و عقل از دیدگاه پاپ ژان پل دوم
- ۲۷۲ ..... ۱-۸-۸-۳ معرفتی ایمانی منبع تمدن های کهن
- ۲۷۳ ..... ۲-۸-۸-۳ معرفت ایمانی موجب عشق به معرفت عقلانی

- ۳-۸-۸-۳ معرفت ایمانی کمک کار معرفت عقلانی ۲۷۳
- ۳-۸-۸-۴ وحدت پایدار و عمیق بین عقل و ایمان ۲۷۳
- ۳-۸-۸-۵ تمایز قلمرو عقل و ایمان ۲۷۴
- ۳-۸-۸-۶ احمقانه شمردن نپذیرفتن معرفت ایمانی ۲۷۵
- ۳-۸-۸-۷ برتری یقین و حیانی بر یقین عقلی ۲۷۶
- ۳-۸-۸-۸ حقایق و حیانی عامل تعالی عقل ۲۷۶
- ۳-۸-۸-۹ تعارض حکمت انسانی با حکمت ایمانی الهی ۲۷۷
- ۳-۸-۸-۱۰ وظایف فردی و اجتماعی کلیسا ۲۷۹
- ۳-۸-۸-۱۱ وظایف و مأموریت پاپ و اسقف‌ها در قبال ایمان ۲۷۹
- ۳-۸-۸-۱۲ به چالش کشیدن فلسفه با احیای حقیقت ایمان ۲۸۰
- ۳-۸-۸-۱۳ توجه به حقایق بنیادی آموزه‌های کلیسا ۲۸۰
- ۳-۸-۸-۱۴ معیارهای احیاء رابطه‌ای هماهنگ و خلاق میان الهیات و فلسفه ۲۸۱
- ۳-۸-۸-۱۵ وظایف کلیسا ۲۸۱
- ۳-۸-۸-۱۵-۱ یاری به انسان‌ها در جستجوی معنای زندگی ۲۸۱
- ۳-۸-۸-۱۵-۲ جبران کمبودها و خطاهای فلسفه ۲۸۲
- ۳-۸-۸-۱۵-۳ نقد فلسفه‌های که با تعالیم مسیحیت در تضاداند ۲۸۲
- ۳-۸-۸-۱۵-۴ نمایان ساختن عناصر فلسفی ناسازگار با ایمان ۲۸۲
- ۴- فصل چهارم: مقایسه و تحلیل** ۲۸۴
- ۴-۱ رابطه عقل و ایمان از دیدگاه ملاصدرا و پاپ ژان پل دوم ۲۸۵
- ۴-۱-۱ رابطه عقل و ایمان از دیدگاه ملاصدرا ۲۸۵
- ۴-۱-۱-۱ مراتب شهود و معرفت نفس ۲۸۵
- ۴-۱-۲ رابطه عقل و ایمان از دیدگاه پاپ ژان پل دوم ۲۸۷
- ۴-۱-۲-۱ راه‌های حمایت عقل از ایمان ۲۸۸
- ۴-۱-۲-۲ راه‌های حمایت ایمان از عقل ۲۸۹
- ۴-۱-۳ تفاوت‌های معرفت ایمانی با معرفت عقلانی ۲۹۱
- ۴-۱-۴ تعارض‌های عقل و ایمان ۲۹۱

۲۹۳	..... ۵-۲-۱-۴ وظایف فردی و اجتماعی کلیسا از دیدگاه پاپ ژان پل دوم
۲۹۳	..... ۶-۲-۱-۴ وظایف و مأموریت پاپ و اسقف ها در قبال ایمان
۲۹۴	..... ۷-۲-۱-۴ وظایف کلیسا
۲۹۵	..... ۸-۲-۱-۴ شریعت ایمان یا شریعت اعمال
۲۹۶	..... ۱-۸-۲-۱-۴ دیدگاه اول، شریعت اعمال
۲۹۸	..... ۲-۸-۲-۱-۴ دیدگاه دوم، شریعت ایمان
۳۰۱	..... ۹-۲-۱-۴ چکیده آراء جناب پاپ
۳۰۳	..... ۲-۴ نقد و بررسی دیدگاههای ملاصدرا و پاپ ژان پل دوم
۳۰۳	..... ۱-۲-۴ نقد و بررسی دیدگاه ملاصدرا
۳۰۵	..... ۲-۲-۴ نقد و بررسی دیدگاه پاپ ژان پل دوم
۳۰۹	..... ۳-۴ نتیجه مقایسه دیدگاه ملاصدرا و پاپ ژان پل دوم
۳۰۹	..... ۱-۳-۴ نقاط اشتراک دیدگاه ملاصدرا و پاپ ژان پل دوم
۳۱۰	..... ۲-۳-۴ نقاط افتراق دیدگاه ملاصدرا و پاپ ژان پل دوم
۳۱۹	..... فهرست منابع
۳۱۹	..... منابع فارسی
۳۲۹	..... منابع عربی
۳۳۸	..... منابع انگلیسی
۳۳۹	..... نشریات
۳۴۲	..... نمایه ها
۳۴۲	..... اصطلاحات علمی
۳۴۴	..... اشخاص
۳۴۸	..... کتابها
۳۴۹	..... پیوست ها
۳۴۹	..... ترجمه کتاب «عقل و ایمان» از «پاپ ژان پل دوم»
۳۴۹	..... پیشگفتار
۳۵۰	..... مدخل

۳۵۵	..... فصل اول: وحی حکمت خدا
۳۵۸	..... عقل در محضر راز
۳۶۱	..... فصل دوم: ایمان می آورم تا بفهمم
۳۶۶	..... فصل سوم: می فهمم تا ایمان آورم
۳۶۹	..... صور متفاوت حقیقت بشری
۳۷۳	..... فصل چهارم: رابطه میان ایمان و عقل
۳۷۳	..... نقاط عطف در مواجهه ایمان و عقل
۳۷۸	..... ابتکار ماندگار تفکر قدیس توماس آکونیناس
۳۷۹	..... داستان جدایی ایمان و عقل
۳۸۲	..... فصل پنجم: مداخله های مرجعیت کلیسا در موضوعات فلسفی
۳۸۲	..... بصیرت مرجعیت کلیسا در خدمت حقیقت
۳۸۷	..... دل بستگی کلیسا به فلسفه
۳۹۱	..... فصل ششم: آثار متقابل فلسفه و الهیات
۳۹۱	..... معرفت ایمان و مطالبات عقل فلسفی
۳۹۶	..... دیدگاه های متفاوت فلسفه
۳۹۹	..... فصل هفتم: نیازها و وظایف جاری
۳۹۹	..... الزامات ضروری کلام خدا
۴۰۶	..... وظایف رایج الهیات
۴۱۱	..... نتیجه

مقدمه

بدون تردید عقل و ایمان از مهمترین موضوعات دینی به شمار می روند و همواره مورد عنایت ویژه اندیشمندان بوده اند. ایمان از حیاتی ترین مسایل بشری است که به همه وجود انسان سرو کار دارد و کل هستی او را تحت الشعاع خود قرار می دهد و عقل نیز ابزار سنجش و ارزیابی انسان است. در اسلام تمایز مسلمان و کافر به «ایمان» است و قرآن کریم از انسانها خواسته است برای نیل به سعادت، فلاح و رستگاری «ایمان» آورند و برای ازدیاد آن تلاش نمایند. در مسیحیت نیز همانند اسلام، ایمان امری حیاتی محسوب می گردد و تنها ایمانداران هستند که اهل فلاح و رستگاری اند. درعین حال اصلی ترین موضوع درباره ایمان، رابطه بین «عقل و ایمان» است. مسأله «عقل و ایمان» و سازگاری یا ناسازگاری این دو با هم یکی از مهم ترین دغدغه های فکری و دینی بشریت در طول تاریخ، بوده است. تا جایی که نوشته های تاریخی و فلسفی نشان می دهند، فیلون اسکندرانی (۲۰ ق.م - ۵۰ م) اولین فیلسوفی است که در باب ارتباط آموزه های دینی یهود با تعالیم فلسفی اندیشید و در عقلانی کردن معارف یهودی کوشید.^۱ پس از وی، هر روز بیش از پیش بر رونق این بحث افزوده شده است. دینداران از یک سو و دین ستیزان از سوی دیگر، درباره تطابق یا تعارض عقل و ایمان سخن ها گفته و کتاب ها نوشته اند. متفکران و اندیشمندان مسیحی نیز از همان قرون اولیه میلادی در این عرصه قلم زده و حجم عظیمی از نوشته های دینی خود را به حل این مسأله اختصاص داده اند. آموزه هایی همچون «ثلیث»،^۲ «تجسد»،^۳ «گناه نخستین»،^۴ «مرگ فدیة وار مسیح»^۵ و نسبت آن ها با عقل و اندیشه بشری قریب نوزده قرن است که از مهم ترین دغدغه های فکری مسیحیان است. در جهان اسلام نیز بحث از «عقل»، «ایمان» و «رابطه عقل و ایمان» یا حکمت و شریعت کم و بیش، مورد توجه فقیهان، عارفان، متکلمان و فیلسوفان بوده است و هر یک به گونه ای و از زاویه خاصی، این دو را مورد بحث و بررسی و تبیین قرار داده اند. بحث از ایمان در عصر رسول اعظم صلی الله علیه و آله و سلم مطرح بوده است و بعد از آن، با پیدایش خوارج و مرجئه وارد عرصه کلام گردید. بنابراین بحث از عقل و ایمان سابقه بسیار طولانی دارد و آثار و نوشته های فراوانی چه به صورت تک نگاری و چه به صورت مقاله یا فصلی از یک کتاب، هم در جهان اسلام و هم در جهان مسیحیت در این زمینه وجود دارد. کتاب های زیادی نیز با نام و عنوان ایمان نوشته شده است ولی در آن به مباحث کلامی پرداخته شده است. از باب نمونه می توان به موارد ذیل اشاره کرد: کتاب «الایمان» نوشته «ابن منده اصفهانی»

۱ آ.ج. آبروی، عقل و وحی از نظر متفکران اسلامی (تهران: انتشارات امیرکبیر) ترجمه حسن جوادی، چاپ دوم، ۱۳۷۲، ص ۵

2 Trinity

3 Incarnation

4 Original Sin

5 Atonement

متوفای ۳۹۵ قمری، در کلام سلفیه و کتاب «اصول الایمان» از «عبدالقاهر بغدادی» متوفای ۴۲۹ قمری، که در کلام اشاعره نوشته شده است؛ و کتاب «ایمان و کفر» از «علامه مجلسی» که در واقع جلد ۷۰-۶۴ بحارالانوار است و اخیرا توسط عزیزالله عطاردی ترجمه و در دو جلد در سال ۱۳۷۸ منتشر شده است؛ و کتاب «حقائق الایمان» از شهید ثانی متوفای ۹۶۵ قمری در کلام شیعه امامیه؛ و کتاب «سرمایه ایمان در اصول اعتقادات» از فیاض لاهیجی متوفای ۱۰۷۲ قمری.

از آثار اندیشمندان معاصر نیز می توان به کتاب «ایمان و کفر» از آیت الله جعفر سبحانی؛ و کتابهای «تجربه دینی و مکاشفه عرفانی»، «ایمان و چالشهای معاصر»، «ایمان دینی در اسلام و مسیحیت» از دکتر محمد تقی فعالی؛ و کتاب «نظریه ایمان در عرصه کلام و قرآن» از دکتر محسن جوادی؛ و کتاب «معرفت شناسی دینی» از دکتر محمد فنایی اشکوری؛ و کتاب «علم، عقلانیت و دین» از دکتر امیر عباس عزیزمانی؛ و کتاب «عقلانیت ایمان» از دکتر هادی صادقی؛ و کتاب «معرفت دینی، عقلانیت و منابع» از دکتر محمد حسین زاده؛ و کتاب، *عقل و وحی* از دکتر حسن یوسفیان و احمد حسین شریفی؛ کتاب دریای ایمان از دان کیوپیت؛ و کتاب «ایمان چیست» از آنتنی کنی؛ و کتاب «پویایی ایمان» از پل تیلیش؛ و کتابهای «خدا و انسان در قرآن» و «مفهوم ایمان» از توشی هیکو ایزوتسو؛ و کتاب «ایمان در سپهر ادیان» از گروه مؤلفان و کتاب «فلسفه و ایمان مسیحی» از کالین براون با ترجمه طاطا ووس میکائیلیان و کتاب های «منزلت عقل در هندسه معرفت دینی» و «دین شناسی» از آیت الله جوادی آملی و نیز کتابهای «کلام جدید» و «مسائل جدید کلامی و فلسفه دین» در سه جلد، از دکتر عبدالحسین خسروپناه؛ و کتابهای بسیار دیگری که حداقل فصلی را به عقل یا ایمان اختصاص داده اند، برشمرد.

ضمن قدرشناسی از زحمات همه اندیشمندان، شاید بتوان گفت وجه مشترک قریب به اتفاق این آثار آن است که بدون توجه به «دیدگاه های رسمی» بین مسلمانان و مسیحیان نوشته شده اند. در آثار فوق و نظایر آن، دیدگاههای گوناگون و متفاوتی در زمینه رابطه عقل و ایمان، ارائه شده است. برخی تا آنجا پیش رفته اند که هر گونه اعتقادی براساس قرائن و شواهد ناکافی را خطا و نادرست تلقی کرده و نظام اعتقادات دینی را در صورتی مقبول دانسته اند که معقول باشد. و در مقابل ممکن است کسانی هم باشند به آراء و افکار «کسی» که از هیچ عقل و منطقی تبعیت نمی کند، «سر» و «دل» سپرده باشند. به دنبال آن، هرگونه «تعقل و خردورزی» را نه تنها غیر ضروری، بلکه مضر و مزاحم «ایمان» بدانند. طُرفه آنکه صاحب چنین اندیشه ای، تعالیم دیگران را ولو اینکه سراسر دعوت به تعقل و خردورزی باشد، «غیر معقول» بخواند!

۱- فصل اول

معناشناسی، پیشینه و رویکردها